

‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’ માં પ્રાયશ્ચિત વિચાર

ડૉ. સુરેશ્વા કૈ. પટેલ

સંસ્કૃત વિભાગ

જી.ડી.મોદી આર્ટ્સ કોલેજ પાલનપુર

આચાર્યશ્રીની વૈવિધ્યપૂર્ણ અને વિસ્મયજનક કાવ્યસૃષ્ટિમાં તેમની કુશાગ્ર કલમે કોઈપણ વિષય ખેડાયા વિનાનો રહ્યો નથી. તેમની સર્વશ્રાહી બુદ્ધિશક્તિ વ્યાકરણ, ઇંદ, અલંકાર, કોશ, પુરાણ, સાહિત્ય, ઈતિહાસ, યોગ, સ્તુતિ, સ્તોત્ર અને પ્રમાણશાસ્ત્ર આદિ વિવિધ વિષયોમાં ફરી વળી છે, જે તેમના વિવિધ સાહિત્ય સર્જન દ્વારા વિદિત થાય જ છે. આચાર્ય હેમચન્દ્રજીએ લગભગ ૨,૦૪,૬૫૬ શ્લોકોનું સર્જન કરીને પાટણ નગરીને-ગૂર્જર ભૂમિને જ્ઞાન સંસ્કરણથી સમૃદ્ધ કરી છે. એક જનશ્રુતિ અનુસાર આચાર્યશ્રીએ સાડાત્રણ કરોડ શ્લોકોની રચના કરી છે જે કોઈપણ ગ્રંથકર્તા માટે વિશ્વ વિક્રમ કહી શકાય. સોક્રેટીસ, એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો કે કન્ફ્યુસીયસ જેવા મહાન જ્ઞાનીઓની હરોળમાં મૂકી શકાય તેવા આચાર્યશ્રીનું સ્થાન દુનિયાના સાહિત્યકારોમાં અદ્વિતીય છે.

સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યજગતમાં અત્યંત પૂજનીય એવા ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ તરીકે સુપ્રસિદ્ધિ ધરાવનાર અજોડ સાહિત્ય-સૃષ્ટિ, અનુપમ યુગદ્રષ્ટા, કુશળ રાજનીતિજ્ઞ અને સર્વતોમુખી પરિણતપ્રજ્ઞા ધરાવતા આચાર્યશ્રીના પૂર્વજીવન અંગેની માહિતી ‘પ્રભાવક ચરિત્ર’ નામના ગ્રંથમાંથી સત્તાવાર મળે છે.

હેમચન્દ્રાચાર્યે વ્યાકરણ વિષયક ગ્રંથો, કોશગ્રંથો, સાહિત્યગ્રંથો, દર્શનગ્રંથો, મહાકાવ્યો, ઈતિહાસકાવ્યો, સ્તોત્રગ્રંથોની રચના કરી છે. તદુપરાંત ‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’ જેવા નીતિશાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથની પણ રચના કરી છે. આચાર્યશ્રીએ તે સમયમાં પ્રવર્તિત તમામ વિદ્યાશાખાના આધારભૂત ગ્રંથોની રચના કરી છે. ઉપરોક્ત તમામ ગ્રંથો ઉપર ઘણું કામ થયું છે. પરંતુ, ‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’ નામના ગ્રંથ ઉપર ઘણું જ ઓછું કામ થયું છે. પરિણામે, આ ગ્રંથ અલ્પપરિચિત રહેવા પામ્યો છે.

‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’ નામ ઉપરથી જ ‘બૃહદર્હન્નીતિ’ ગ્રંથ હોવાની સંભાવના જણાય છે. વર્તમાન સમયમાં ‘બૃહદર્હન્નીતિ’ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ, ‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’માં અનેક સ્થળે ‘બૃહદર્હન્નીતિ’નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આચાર્યશ્રીએ ‘કુમારપાળના આગ્રહથી પૂર્વે રચાયેલા ‘બૃહદર્હન્નીતિ’ શાસ્ત્રમાંથી કંઈક સાર લઈને રાજા તથા પ્રજાઓના હિત માટે શીઘ્ર સ્મરણમાં રખાય તેવું અને સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું આ ‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’ નામે સત્શાસ્ત્રની રચના કરું છું’^૧ તેવું કહ્યું છે. ‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’નો મૂળ ‘બૃહદર્હન્નીતિ’ ગ્રંથ પ્રાકૃત માગધીમાં રચાયેલો ગ્રંથ હશે. તેના ઘણા શ્લોકો ‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’માં ટાંકવામાં આવ્યા છે.^૨ તે ઉપરથી તેમજ દરેક પ્રકરણના અંતે પુષ્પિકામાં વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ ‘બૃહદર્હન્નીતિ’ નામનો ગ્રંથ જોઈ લેવો, તેવી ભલામણ કરવામાં આવી છે. આથી કહી શકાય કે આ ‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’ ગ્રંથએ ‘બૃહદર્હન્નીતિ’ ગ્રંથની લઘુ આવૃત્તિ હોવી જોઈએ. કેટલાક વિવેચકો અને ઈતિહાસકારો ‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’ના ગ્રંથને અન્યકર્તૃક હોવાનું જણાવે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે જો ‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’ હેમચન્દ્રાચાર્યનો ગ્રંથ હોય તો તેમના અન્ય ગ્રંથોની માફક તેની પ્રમાણતા કેમ ટાંકવામાં આવતી નથી? બીજી એક દલીલ મુજબ આ ગ્રંથની પ્રત ઘણા ભંડારોમાં મળતી નથી, તે દલીલ સામે ‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’ ના ભાષાન્તરકર્તા (સેવક ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારભારી ‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’: પ્રસ્તાવના પૃ-૬) નું કહેવું છે કે આ ગ્રંથની ઘણી જરૂર નહીં પડવાથી તેની ઘણી પ્રતો થયેલી નહિ. છતાં, પાટણના ભંડારમાં ૨૭ નંબરના દાખડામાં ૧૮ માં નંબરની પ્રત જોઈ લેવી. આચાર્યશ્રીએ ગ્રંથારંભે જણાવ્યું છે તેમ કુમારપાળ રાજાની વિનંતીને

ધ્યાનમાં રાખી આ ગ્રંથ રચાયો છે. ‘જિનાગમે’ જેવા શબ્દ પ્રયોગ જૈન આગમ સંબંધી સાક્ષી પૂરે છે, આ ગ્રંથના ચતુર્થ અધિકારનું ‘પ્રાયશ્ચિત’ પ્રકરણ પણ કર્તાનું જૈન ધર્મ સંબંધી ઉડું જ્ઞાન દર્શાવે છે.

‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’ ગ્રંથ કુમારપાળના સમયમાં સંવત ૧૨૦૦ માં રચાયો છે. ગ્રંથનો પ્રથમ અનુવાદ ૧૯૦૧ માં નિર્ણયસાગર પ્રેસમાંથી પ્રકાશિત થયેલો છે. પૂજ્યપાદ મુનિરાજની પ્રત ઉપરથી લખાયેલી પૂજ્યપાદમુનિ મહારાજ વિદ્યાસાગર ધર્મોપદેષ્ટા ન્યાયરત્ન શાંતિવિજયજીની પ્રતનો અનુવાદ મણીલાલ નાથુભાઈ દોસી (જેઓ ગુજરાત કોલેજ ના ફેલો હતા) એ કર્યો. આ ગ્રંથમાં ત્રણ બાબતોની ખામી જોવા મળે છે. આ ગ્રંથમાં મૂળ શ્લોક આશરે ૮૦૦ કે ૮૧૮ છે. તેમાંથી કેટલાક અધરા શ્લોકોની ઉપર ટીકા આપવામાં આવી છે. બાકીના શ્લોકોનો માત્ર અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે.

‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’

‘ણિત્ર પ્રાપ્ણે’ ધાતુથી સ્ત્રિયાં ક્તિન્’ પ્રત્યય દ્વારા નિષ્પન્ન થયેલો ‘નીતિ’ શબ્દ કે જેના દ્વારા પ્રજાને સદાચારમાં લાવી શકાય છે અને કુમાર્ગેથી હટાવી સારા માર્ગ ઉપર લાવી શકાય છે. ‘નીતિશાસ્ત્ર’, ધર્મનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘શુક્રનીતિ’, ‘વિદૂરનીતિ’, ‘ચાળક્યનીતિ’ જેવા અનેક નીતિ વિષયક ગ્રંથો રચાયા છે. જેમાં સામાન્ય હિતબોધ વિષયક ચર્ચા જોવા મળે છે. પરંતુ, ‘(લઘુ)અર્હન્નીતિ’ગ્રંથમાં હિન્દુધર્મને માન્ય ‘યાજ્ઞવલ્કય’ સ્મૃતિની માફક અનેક ગંભીર રાજકીય,વ્યાવહારિક તથા પ્રાયશ્ચિતાદિક પ્રકરણોનું સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જો કે ‘લઘુઅર્હન્નીતિ’ ગ્રંથના નામકરણથી જ ખ્યાલ આવી જાય છે કે અહીં ‘યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ’ જેટલું વિસ્તૃત વિવેચન નથી છતાં ૧. ભૂમિકાભૂપાલ ગુણવર્ણન ૨. યુદ્ધ તથા દંડનીતિ ૩. વ્યવહારનીતિ વર્ણન અને ૪. લૌકિક પ્રાયશ્ચિતવિધિ વર્ણન જેવા વિષયોની ૮૦૦ કે ૮૧૮ જેટલા શ્લોકોમાં ચર્ચા કરી છે. શક્યતઃ બધા વિષયો આવરી લેવાયા છે.

લોકો પરસ્પરના વ્યવહારમાં એકબીજા સાથે કેવી રીતે વર્તે કે જેથી પોતાનું હિત સાધી શકે અને સામા મનુષ્યને નુકશાન ન થાય તેવી રીતીને બતાવનારો અર્હદ્ ભગવાને પ્રરૂપેલો આ લઘુ ગ્રંથ લોકોપયોગી છે. ગ્રંથારંભે મંગલાચરણમાં પ્રથમ (ઋષભદેવ) તથા છેલ્લા તીર્થંકર (મહાવીર સ્વામી) નું તેમજ ગ્રંથના મધ્યમાં બાકીના બાવીસ તીર્થંકરોને વંદન કરીને વિષયવસ્તુનું વિવેચન કર્યું છે. મંગલાચરણના છેલ્લા શ્લોકોમાં વિનમ્રભાવે કવિ કહે છે - ‘સદ્ગુરુ, શાસ્ત્ર અને સરસ્વતીને હું વારંવાર નમું છું, કારણ કે તેમની કૃપાથી જ મારામાં જ્ઞાન ઉદય પામ્યું છે અને વિસ્તાર પામ્યું છે’^૧

‘પ્રાયશ્ચિત’ની વિભાવના

‘પ્રાયશ્ચિત’નો શાબ્દિક અર્થ છે ‘પાપોનું પરિશોધન કરનાર’ અને બીજો અર્થ છે ‘પાપોથી છૂટવા માટે ધાર્મિક સાધના’^૧ હેમાદ્રિએ પ્રાયશ્ચિતમાં ‘પ્રાયઃ’ નો અર્થ સાંધવું અર્થાત્ ‘એક સાથે જોડવું’ તેવો લીધો છે. આ રીતે પ્રાયશ્ચિતનો અર્થ થાય - ‘જે નષ્ટ થઈ ગયું છે તેની પૂર્તિ કરવી’^૨

વેદિક સાહિત્યમાં ‘પ્રાયશ્ચિતિ’ અને ‘પ્રાયશ્ચિત’ એમ બે શબ્દો પ્રયોજાય છે. બંનેનો અર્થ પણ એક જ છે. જો કે ‘પ્રાયશ્ચિતિ’ શબ્દ વધુ પ્રાચીન જણાય છે. તૈત્તિરીય સંહિતામાં ‘પ્રાયશ્ચિતિ’ શબ્દ જ અનેકવાર પ્રયોજાયેલો છે.^૩ વેદોમાં પણ પ્રાયશ્ચિતનો ઉલ્લેખ છે - ‘પ્રાયશ્ચિત્યૈ સ્વાહા’ (યજુર્વેદ : ૩૯/૧૨)

કૌષિતકિ બ્રાહ્મણ (૬/૧૨) અનુસાર- ‘લોકોનું કથન છે કે કેટલાક યજ્ઞોમાં ખામીઓનો અતિરેક થાય તો તેનો પ્રભાવ પુરોહિત ઉપર પડે છે. તે ત્રણેય વેદપાઠ દ્વારા તેનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે. આ શબ્દ અથર્વવેદ (૧૪/૧/૩૦) વાજસનેયી સંહિતા (૩૬/૧૧) વગેરેમાં પણ પ્રયોજાયેલો છે. ‘આશ્વલાયન’ શ્રૌતસૂત્ર તથા ‘શાંખાયન’ શ્રૌતસૂત્રમાં પણ આ બંને શબ્દ એક જ અર્થમાં પ્રયોજાયેલો છે- ‘વિધ્યપરાથૈ પ્રાયશ્ચિતિ’^૪ તથા ‘વિધ્ય પરાથૈ પ્રાયશ્ચિતમ્ અર્થલોપે પ્રતિનિધિ’^૫ પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ ‘પ્રાયશ્ચિતિ’નો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે.^૬ જૈમિનીય સૂત્રની વ્યાખ્યામાં ‘પ્રાયશ્ચિત’ની સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું છે- યજ્ઞવિધિમાં પ્રમાદથી કે યજ્ઞોપકરણ પડી જવાથી જે ગરબડ થાય તેના કુપ્રભાવના સુધાર માટે પ્રયોગ થાય છે અને કેટલીક જગ્યાએ તેનો

પ્રયોગ વ્યક્તિએ સારી રીતે કૃત્ય ન કર્યું હોય, તેનું સમાધાન થઈ જાય તે માટે, અથવા વ્યક્તિએ કોઈ નિષિધ્ધ કાર્ય કર્યું હોય તો તેનું નિવારણ આ પ્રાયશ્ચિત દ્વારા થઈ જાય.° ‘શતપથ’ અને ‘ઐતરેય’ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં મનોરંજક દૃષ્ટાંતો દ્વારા ‘પ્રાયશ્ચિત’ નો અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે.°

અધિકાંશે આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘પ્રાયઃ’ (તપ) તથા ‘ચિત’ (સંકલ્પ કે દૃઢ વિશ્વાસ) જોવા મળે છે, જેનાથી પાપ દૂર થઈ જાય. આ પાપનાશ માટે કરવામાં આવે છે તેથી કામ્ય પણ છે.° આવાં ‘કામકૃત’ (જાણી-જોઈને કરવામાં આવે તે કર્મ) અને ‘અકામકૃત’ (અજાણતામાં થતાં કર્મ) એમ બે પ્રકારનાં કર્મ છે.

પ્રાયશ્ચિત કરવાથી પાપનું નિવારણ અવશ્ય થાય છે, આવું બધા સ્મૃતિગ્રંથો આદિથી તથ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. પ્રાચીનકાળથી જ પરિષદ (સભા) પ્રાયશ્ચિત માટે પોતાના સ્વયં નિયમો નિર્ધારિત કરતી હતી. વ્યવસ્થિત પ્રાયશ્ચિત ન કરે તેને મહાપાતકી કે ઘટસ્ફોટ કરીને જાતિ (જ્ઞાતિ) માંથી બહાર કાઢી મૂકવામાં પણ આવતો. આને ‘જાતિદંડ’ પણ કહી શકાય.° મહાપાતકોનું પ્રાયશ્ચિત બહુ ભયંકર હતું. ધી, ગોમૂત્ર, જળ કે દૂધ એટલી હદ સુધી પીવું કે મૃત્યુ થઈ જાય. ત્યારે જ તેની શુદ્ધિ થાય છે. કદાચ કોઈ અજાણતામાં સુરા પી લે તો કૃષ્ણ પ્રાયશ્ચિત દ્વારા તેની શુદ્ધિ થઈ જાય છે.°

આમ, પ્રાયશ્ચિત સંબંધી સાહિત્ય બહુ જ વિશાળ છે. પ્રાચીન સમયના સમાજમાં બહુ જ મહત્ત્વ હતું. પુરાણ સાહિત્યમાં ‘અગ્નિપુરાણ’ (૧૬૮-૧૭૪), ‘ગરુડ પુરાણ’ (૫૨) ‘કૂર્મ પુરાણ’ (ઉત્તરાર્ધ-૩૦-૪૦), ‘વરાહપુરાણ’ (૧૩૧-૧૩૬), ‘બ્રહ્મપુરાણ’ (ઉપસંહારવાદ અ.૬) આદિમાં પ્રાયશ્ચિત વિધાન જોવા મળે છે. પાપી એ પરિષદ પાસે જઈને વસ્તુ ભેટ આપવા ઉપરાંત પાપનો ઉદ્દઘોષ કરીને ‘પ્રાયશ્ચિત’ વિષયમાં સંમતિ લેવી જોઈએ (યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ -૩/૩૦૦ અને પરાશર સ્મૃતિ: ૮/૨) પ્રાયશ્ચિત ન કરનાર પાપીએ નરકમાં યાતનાઓ ભોગવવી પડતી હતી.° બૌદ્ધાયન ધર્મસૂત્ર અનુસાર જીવજંતુઓની હત્યાના પ્રાયશ્ચિતની વાત કરેલી છે. ‘વિષ્ણુધર્મ સૂત્ર’ (૩૫/૬) અનુસાર અશ્વમેધ યજ્ઞ અથવા પવિત્રસ્થાનોની યાત્રા કરવાથી મહાપાતકી પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

મનુએ પ્રાયઃ નો અર્થ ‘તપ’ અને ‘ચિત્ત’ નો અર્થ ‘નિશ્ચય’ એમ પ્રાયશ્ચિતનો અર્થ ‘તપ કરવાનો નિશ્ચય’ એવો લીધો છે° કષ્ટ સહન કરતાં કરતાં તે મનુષ્ય નક્કી કરે છે કે આવું પાપ ફરીથી નહિ કરું. આ ‘પ્રાયશ્ચિત’ કહેવાય. આગળ મનુ કહે છે - ‘શાસ્ત્રોક્ત કર્મ (નિત્ય સન્ધ્યોપાસન, શબ સ્પર્શ કર્યા પછી સ્નાનાદિ) ન કરનાર અને ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત થનારો મનુષ્ય પ્રાયશ્ચિત માટે યોગ્ય કહેવાય છે.’ (મનુસ્મૃતિ: ૧૧/૪૪) ‘જે મનુષ્ય પોતાની ઈચ્છાથી પાપ નથી કરતો તેવા મનુષ્યનાં પાપ વેદાભ્યાસથી નષ્ટ થઈ જાય છે તથા રાગ-દ્વેષાદિ-મોહથી વશીભૂત થઈને પોતાની ઈચ્છાથી કરેલાં પાપ વિભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિતથી નષ્ટ થાય છે.’ (મનુસ્મૃતિ ૧૧/૪૬) પ્રાયશ્ચિત કરવાનું લક્ષ્ય જ ‘પાપ નિવૃત્તિ’ (મનુ ૧૧/૫૩) મનુ એ પ્રાયશ્ચિતની અનિવાર્યતા અંગે કહ્યું છે - ‘જે મનુષ્ય પોતાનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત નથી કરતો તેની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સાંસરિક વ્યવહાર ન કરવો જોઈએ અને જે મનુષ્યે પોતાનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરી લીધું છે તેનાં પાપો સંબંધે કોઈએ તેની નિંદા ન કરવી જોઈએ.° યાજ્ઞવલ્કય - ‘પ્રાયશ્ચિતને બધાં પાપોના પૂર્વશોધક માનતા નથી. તેમના મતે-એવા પાપી વ્યક્તિ સાથે કોઈપણ સામાજિક સંબંધ ન રાખવો જોઈએ અને તેના સંપર્કમાં આવનાર બાળક અને સ્ત્રી હોય તો પણ વધ કરવો. કારણ કે પાપનું પ્રાયશ્ચિત પણ કરી લે, તો પણ તે મનુષ્ય સંબંધ રાખવા માટે યોગ્ય નથી હોતો.’° યાજ્ઞવલ્કય પાપી માટે પ્રાયશ્ચિતની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર કરતાં કહે છે - જે મનુષ્ય પોતાનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત નથી કરતો તે ભયંકર નરકમાં જાય છે. આ રીતે સ્પષ્ટ છે કે મનુષ્યે પોતાનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત અવશ્ય કરવું જોઈએ. (યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ ૩/૨૨૧) ‘શાતાતપ’ સ્મૃતિ મુજબ ‘જે મનુષ્ય પાપ કર્મ કર્યા પછી પણ પ્રાયશ્ચિત નથી કરતો તેને નરક ભોગવ્યાનાં પાપને સૂચિત કરનારાં કેટલાંક ચિન્હ બીજા જન્મમાં પણ દેખાય છે.’°

દંડનો પ્રાયશ્ચિતાત્મક સિદ્ધાન્ત એ છે કે ગુનેગારને દંડિત કરવાથી પોતે કરેલાં કુકર્મોનો પ્રાયશ્ચિત કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય કે આત્મગ્લાનિ પેદા થાય. આમ, પશ્ચાતાપની આગમાં બળીને સ્વયંને સુધરવાનો સંકલ્પ કરે અને સદાચારી વ્યક્તિની જેમ

ફરીથી જીવન શરૂ કરે છે. ગુજરાતી કવિ કલાપીએ પણ એક કાવ્યમાં પ્રાયશ્ચિત વિશે કહ્યું છે ‘હા પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે, પાપી તેમાં ડૂબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે.’

‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’ માં પ્રાયશ્ચિત વિચાર’

હેમચન્દ્રાચાર્યે ‘લઘુઅર્હન્નીતિ’ ગ્રંથના ‘લૌકિક પ્રાયશ્ચિતવિધિ’ વર્ણન નામના ચોથા અધિકારમાં ‘પ્રાયશ્ચિત’નું નિરૂપણ કર્યું છે.

કવિશ્રીએ ચોથા અધિકારના આરંભે ચિદાનંદરૂપ યોગમાર્ગથી કરેલા ધ્યાનના વડે જ લક્ષમાં આવે એવા તથા આઠ કર્મરૂપી શત્રુઓને જેમણે નષ્ટ કર્યા છે એવા શ્રી ‘પ્રાર્થનાથ’ પ્રભુને નમસ્કાર કરીને મંગલ કર્યું છે.

ત્રીજા અધિકાર (વ્યવહારનીતિ) ના અંતિમ પ્રકરણ ‘સ્ત્રી-પુરુષ ધર્મ’નું નિરૂપણ કર્યું હતું. તે ધર્મમાં પ્રાયશ્ચિતની આવશ્યકતા છે અને લૌકિક પ્રાયશ્ચિતનું વ્યવહારાંગપણું છે, તેને લીધે જ્ઞાતિ દંડનીતિને નીતિ સાથે સાહચર્યપણું હોવાથી કવિ આ અધિકારમાં પ્રાયશ્ચિતનું વર્ણન કરે છે. (લ.અ.૪/૧ ની ટીકા)

ચાંડાળ, યવન, મ્લેચ્છ આદિના ઘરમાં ભોજન કરનારે પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે (પદ-૨) તે સંદર્ભે કેવું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે તે અંગે કવિ કહે છે- ‘પચાસ ઉપવાસ, પચાસ એકાસણાં, પાંચ તીર્થયાત્રા, પાંચ સધર્મી વત્સલ, શાંતિસ્નાત્ર સહિત જિનોની પંચપૂજા, સંઘભક્તિ, ગુરુભક્તિ, યથાવિધિ દાન, જિનશાસ્ત્ર મુજબ યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) સંસ્કાર, દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ, જ્ઞાનવૃદ્ધિ તથા જ્ઞાતિ ભોજન આ બધું કરી સર્વ ઔષધિ મેળવેલું તીર્થનું જળ તથા તીર્થની માટીથી સ્નાન કરવાથી મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે. આ મુજબ જો પ્રાયશ્ચિત ન કરે તો તેને જ્ઞાતિ બહાર કરવો. તે પોતાની પંકિતમાં ભોજન કરવા ન બેસી શકે. તે (વ્યકિત) ની સાથે જો અન્ય વ્યકિત જમે તો તેને પણ જ્ઞાતિ (સમાજ)માંથી બહિષ્કૃત જાણવો (કરવો)’ (લ.અ. : પદ-૩-૭)

ભીલ તથા મોચીના ઘેર ભોજન કરનાર માટે જૈનશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા વિદ્વાનોએ તેની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત કહ્યું છે, તે અંગે કવિ કહે છે - ‘ચાલીસ ઉપવાસ, ચાલીસ એકાસણાં, ચાર તીર્થયાત્રાઓ, ત્રણે સાધર્મી- વત્સલ તથા પૂર્વની પેઠે શાન્તિ સ્નાત્રાદિક સહિત ચાર જિનપૂજાઓ, સંઘપૂજા, ગુરુપૂજા અનેક પ્રકારનાં દાન જૈન સંસ્કારથી જનોઈ આપવી, દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ, જ્ઞાતિભોજન, તીર્થનાં જળ તથા મૃત્તિકાથી સ્નાન વગેરે પૂર્વે કહેલું સઘળું કરે, ત્યારે પવિત્ર થાય છે. પ્રાયશ્ચિત ન કરે તો ભ્રષ્ટપણાને લીધે જ્ઞાતિ બહાર મૂકવામાં આવે છે.’ (લ.અ.:પદ-૮-૧૨)

અઢારે વર્ણ (બધી જ વર્ણ) ના ઘેર જમવા બેસનારના પ્રાયશ્ચિત વિશે કવિનું કહેવું છે કે - ‘એકવીસ ઉપવાસ, એકવીસ એકાસણાં, ત્રણ તીર્થયાત્રાઓ, ગુરુસંઘ તથા જ્ઞાનીઓની પૂજા, પાત્રદાન, દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ, જ્ઞાતિભોજન, ઉપવીત ધારણ, ઔષધિયુક્ત તીર્થના જળથી સ્નાન એ સઘળું પૂર્વની પેઠે આચરવું, ત્યારે જ તે પવિત્ર થાય અને ત્યારે જ તે મનુષ્ય પંકિતમાં બેસવાને યોગ્ય થાય છે.’ (લ.અ. : પદ-૧૩-૧૬ પૂર્વાર્ધ)

અગ્નિ પાતાદિથી થતા દુર્મરણના પ્રાયશ્ચિત વિશે કવિ કહે છે - અગ્નિમાં પડીને કે એવા કોઈ આકસ્મિક કારણોથી દુર્મરણ થયું હોય તો તેની શુદ્ધિ માટે જિનશાસ્ત્રમાં આ મુજબનો દંડ કહેલો છે.’ (લ.અ.૧૬.૩.૧૭.પૂ.) ‘પચાસ એકાસણાં, પચ્ચીસ ઉપવાસ, દસ આંબેલ, ત્રણ તીર્થયાત્રા, ત્રણ સાધર્મિક વત્સલ, જ્ઞાતિભોજન, ત્રણ જિનપૂજા, સત્યપાત્રો વિશે ઉત્તમ દાન, ગુરુ તથા સંઘની પૂજા અને બાકીનું સર્વ પૂર્વની પેઠે આચરવું. એ પ્રમાણે કરે તો જ શુદ્ધ થાય નહિ તો (તે વ્યકિતને) પંકિત બહાર (અર્થાત્ જ્ઞાતિ બહાર) મૂકવો’ (લ.અ.પદ-૧૭.૩ થી ૨૦પૂ.) બ્રહ્મહત્યાદિક પાપ કરનારાઓની શુદ્ધિનો વિધિ આ મુજબ કહ્યો છે (લ.અ.૨૦.૩)

બત્રીસ ઉપવાસ, પચાસ એકાસણાં, વર્ધમાન તપની આંબળની ઓળી, ગુરુ પાસે આલોચના, પાંચ તીર્થયાત્રા, પાંચ જિન પૂજાઓ, સંઘ-પૂજા, ગુરુભક્તિ, સ્વામી, વાત્સલ્ય, જ્ઞાનનું બહુમાન, જ્ઞાતિનું બહુમાન, સાતક્ષેત્રમાં ધનવ્યય તથા શુદ્ધભાવથી પાત્રદાન કરવાથી તે (મનુષ્ય) પવિત્ર થાય છે, નહિ તો તે જ્ઞાતિ બહાર થાય છે અને સર્વથા પ્રકારે જ્ઞાતિ દ્વારા અવશ્ય દંડવા યોગ્ય થાય છે. (પદ-૨૧-૨૪ પૂ.)

ક્ષત્રિયાદિ ત્રણે વર્ણના પુરુષ શુદ્ધ સાથે અન્નપાણીનો વ્યવહાર રાખે તો તે મનુષ્યના પ્રાયશ્ચિત વિશે (૨૪.ઉ.-૨૫ પૂ.) કવિ કહે છે- ‘એક પૂજા, એક તીર્થયાત્રા, સતત નવ આંબલ, પાત્રદાન, સંઘભક્તિ, ગુરુભક્તિ અને જ્ઞાતિદંડ, આટલું કર્યા સિવાય તે (મનુષ્ય) પાપ મુક્ત થતો નથી. (લ.અ: ૨૫-ઉ. થી ૨૬)

મિથ્યદિષ્ટિ શૂદ્રે સ્પર્શેલાનું ભોજન કરનારના પ્રાયશ્ચિત વિશે કવિ કહે છે - (આવા મનુષ્યોને શુદ્ધ થવા માટે જૈનો (જિનો) કહે છે) કે- ‘વીસ આંબલ, બાર ઉપવાસ, ત્રીસ એકાસણાં, સંઘ સેવા, પાત્રદાન, ગુરુ-સેવા, ત્રણ તીર્થયાત્રાઓ, જ્ઞાતિભોજન તથા જિનપૂજા આટલું કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે, નહિ તો જ્ઞાતિ બહાર થાય છે.’ (લ.અ: ૨૭ થી ૨૮)

પુત્રી, માતા તથા ચાંડાલી સાથે સંભોગથી થતા પ્રાયશ્ચિત અંગે કવિ કહે છે - ‘પુત્રી, માતા તથા ચાંડાલી સાથે સંભોગ કરવાથી જે પાપ થાય છે તે પાપથી છૂટવાને પચાસ ઉપવાસ, પચાસ એકાસણાં, તેત્રીસ આંબલ, દશ છઠ્ઠ, નવ અઠ્ઠમ, એક લાખ સ્વાધ્યાય, પાંચ તીર્થયાત્રાઓ, પાંચ જિનપૂજાઓ, ગુરુપૂજા, સંઘપૂજા તથા પાત્રદાનાદિક પૂર્વની પેઠે કરવા એ પ્રકારે કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે, નહિ તો જ્ઞાતિ બહાર મૂકવો’ (લ.અ: ૩૦ થી ૩૩ પૂ.)

કારીગરના ઘરમાં નિવાસ-ભોજન કરનારના પ્રાયશ્ચિત વિશે કવિનું કહેવું છે - ‘કારીગરના ઘેર નિવાસ કરનારને પાંચ ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે અને તેના ઘેર ભોજન કરનારને ચૌદ ઉપવાસથી શુદ્ધિ મળે છે.’ (૩૩ ઉ. -૩૪.પૂ.)

ગૌહત્યા, બ્રહ્મહત્યાદિ કરનાર પાપીઓના અન્નખાનારના પ્રાયશ્ચિત વિશે કવિ કહે છે - ‘ગૌહત્યા, બાળહત્યા, સાધુહત્યા તથા સ્ત્રી-હત્યા કરનાર પાપીઓના અન્નનું ભોજન કર્યું હોય તો શ્રેષ્ઠ એવા મુનિઓએ દશ ઉપવાસ શુદ્ધિ (પવિત્ર થવા) અર્થે કહેલા છે. (લ.અ : ૩૪ ઉ.-૩૫ પૂ.)

જેના ગોત્રમાં બેસીને ખાવાનું ન ખપે તેવી જગ્યાએ ભોજન કરનારના પ્રાયશ્ચિત માટે કવિ કહે છે - ‘ઔષધને બાબતે ગુરુ આદિનો નિગ્રહ કરવાથી અથવા ઔષધ બાબતે પારકાને બંધન કરવાથી મોટા પુરુષના અભિયોગથી અને પ્રાણની પીડા દૂર કરવાને અર્થે જેની જ્ઞાતિમાં બેસીને જે વસ્તુ ખાવી તથા પીવી ઉચિત નથી તેનું ભક્ષણ કરવાથી જે દોષ થાય તેની શુદ્ધિ ત્રણ ઉપવાસથી થાય. (લ.અ: ૩૫ ઉ.-૩૭ પૂ.)

મ્લેચ્છના દેશમાં રહેનારનું પ્રાયશ્ચિત અને તે વિશોધન પ્રાયશ્ચિત બાબતે કવિનું કહેવું છે - ‘મ્લેચ્છના દેશમાં રહેવાથી, તેમના આગ્રહથી મ્લેચ્છરૂપ થયો હોય, મ્લેચ્છના કેદખાનામાં રહેવાથી અથવા વસ્તુનું ભક્ષણ કરવાથી, ન પીવાની વસ્તુ પીવાથી, મ્લેચ્છાદિકોની સાથે ભોજન કરવાથી, વિવાહ ઈત્યાદિ કાર્યોથી, પરજ્ઞાતિમાં પ્રવેશ કરવાથી, અજ્ઞાનથી મહાહિંસા આદિ પાપ કરવાથી માણસે પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે. તેની શુદ્ધિ વિશોધનથી થાય છે.’ (૩૭ઉ.૩૮)

વિશોધન પ્રાયશ્ચિત સ્વરૂપને વિસ્તારપૂર્વક કહે છે- ‘ત્રણ દિવસ વમન (ઉલટી) કરાવવું, ત્રણ દિવસ રેચ આપવો, વમનના દિવસોમાં લાંઘણ (ઉપવાસ) કરવી, રેચના દિવસોમાં જવ ચાવવા, ત્યાર પછી સાત દિવસ જમીન ઉપર સુવડાવી ઉપર ઉંબરાના લાકડાનો અગ્નિ કરી તાપ આપવો. (૪૦-૪૨) બળદ તથા આખલો જોડી તેની પાસે હળવહન કરાવવું. અગ્નિ સળગાવી તાપ લેવાના સાત દિવસો તથા હળવહનના સાત દિવસ મળી (કુલ) ચૌદ દિવસ સુધી માત્ર રોજ એક મુઠ્ઠી જવ ખાવા. ત્યાર પછી થાના તથા દાઢી-મૂછના વાળ લેવડાવવા (અર્થાત્ દાઢી -મૂછ કઢાવવા પછી સાત દિવસ પંચગવ્યથી સ્નાન કરવું. તે સાત દિવસોમાં માત્ર ગાયનું દૂધ પીને રહેવું, બીજું કશુંય ભોજન કરવું નહિ. પછી પાંચ દિવસ સુધી ત્રણવાર ત્રણ હથેળી ભરી પંચગવ્યથી આચમન કરવું. ત્યાર પછી મુંડન કરાવવું. પછી તીર્થોદકના સમૂહથી એકસો આઠ ઘડાથી સ્નાન કરાવવું. વળી, દેવના સ્નાનના જળથી તથા ગુરુના ચરણ પ્રક્ષાલન (પગ ધોયેલા) જળથી સ્નાન કરાવવું. સ્નાન કરી શુદ્ધ થયા પછી સાવધાન થઈ દેવ તથા ગુરુને નમસ્કાર કરવા. પછી નિર્મળ બુદ્ધિ રાખી સાધુ તથા સંઘનું પૂજન કરે. દાન જ્ઞાનવૃદ્ધિ તથા ત્રણ તીર્થયાત્રાઓ કરે, એ પ્રકારે આચરણ કરે તેને ‘વિશોધન’ પ્રાયશ્ચિત કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ દેહધારીઓની વિશુદ્ધિનું વર્ણન કવિએ ટૂંકમાં કર્યું. કવિ કહે છે. જે વિદ્વાનોને વિશેષ જાળવાની ઈચ્છા હોય તેમણે બીજા ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવું. (૪૩-૫૦) (અહીં લૌકિક પ્રાયશ્ચિત - વિધિવર્ણન’ નામનો ચતુર્થ અધિકાર સમાપ્ત થાય છે.)

કવિશ્રી હેમચન્દ્ર જૈનધર્મી હોવાને લીધે ‘અર્હન્નીતિ’ના પ્રાયશ્ચિત વિચારમાં પણ જિનશાસ્ત્રોક્ત તપનો પ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ કે- ચાંડાળ, યવન, મ્લેચ્છ, ભીલ કે દરેક વર્ણના ઘેર ભોજન જમનાર, મિથ્યાદૃષ્ટિ શૂદ્રે સ્પર્શેલું ભોજન જમનારનું પ્રાયશ્ચિત, અગ્નિપાતાદિથી થતા દુર્મરણનું પ્રાયશ્ચિત, બ્રહ્મહત્યાદિ પાપ કરનારનું પ્રાયશ્ચિત, ક્ષત્રિયાદિ ત્રણે વર્ણ સાથે અને શૂદ્ર સાથે અન્ન-પાણીનો વ્યવહાર રાખનાર મનુષ્યનું પ્રાયશ્ચિત, પુત્રી માતા તથા ચાંડાલી સાથે સંભોગથી થતું પ્રાયશ્ચિત, કારીગરના ઘરમાં નિવાસ- ભોજન કરનાર, ગૌહત્યા, બ્રહ્મહત્યાદિ કરનાર પાપીઓનું અન્ન મનારે પ્રાયશ્ચિત કરવું જ પડે તો જ તે મનુષ્યની શુદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ પવિત્ર થાય છે. કવિએ કહેલા આ પ્રાયશ્ચિતમાં પણ જિનશાસ્ત્રોની જ અસર વર્તાય છે. જેમ કે આ પ્રકારનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત-વ્રત, ઉપવાસ, એકાસણાં, આંબલ, તીર્થયાત્રા, જિનપૂજા, સંઘભક્તિ, ગુરુભક્તિ, દેવ દ્રવ્યની વૃદ્ધિ, જ્ઞાનીઓની પૂજા, જ્ઞાનવૃદ્ધિ, તીર્થની માટી દ્વારા સ્નાન, જ્ઞાતિમાંથી (સમાજ) બહિષ્કૃત કરવો, પંકિતમાં ભોજન ન કરવા દેવું, ઉપવીત ધારણ, તીર્થ જળ અને મૃત્તિકા (માટી)થી સ્નાન, પાત્રદાન, આદિ દ્વારા કરવાનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

પ્રાયશ્ચિત પ્રકરણના અંતે કવિ કહે છે. મ્લેચ્છરૂપ દેશમાં રહેવા, જમવા કે વિવાહ ઈત્યાદિ કાર્યો કે પરજ્ઞાતિમાં પ્રવેશ કરવાથી કે અજ્ઞાનવશ મહાહિંસા (મહાપાતક) આદિ પાપનાં પ્રાયશ્ચિત ‘વિશોધન’ પ્રાયશ્ચિત દ્વારા જ થાય છે. અર્થાત્ વિશોધનથી જ શુદ્ધિ થાય છે.

‘વિશોધન’ પ્રાયશ્ચિતના સ્વરૂપમાં કવિ-વમન, રેચન, ઉપવાસ, જવ ચાવવા, જમીન ઉપર સુવડાવવો, ઉબરાના લાકડાના અગ્નિ દ્વારા તાપ આપવો, બળદ કે આખલો જોડીને હળવહન કરાવવું, પંચગવ્ય સ્નાન, પંચગવ્ય આચમન, તીર્થોદકથી સ્નાન, દેવસ્નાનના જળથી કે ગુરુ પ્રક્ષાલન જળથી સ્નાન, દેવગુરુને નમસ્કાર, સંઘ-સાધુ પૂજન, જ્ઞાનવૃદ્ધિ દાન આદિની વાત કરી છે. અંતે, કવિએ વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાવાળા વિદ્વાનોએ બીજા ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવું (પદ્ય-૫૦) અન્ય શાસ્ત્રોમાંથી જાણવાનો અર્થ અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્રોના ગ્રંથોના અભ્યાસ તરફ સંકેત હોઈ શકે. સ્મૃતિશાસ્ત્રો આદિ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પૂર્વે ‘પ્રાયશ્ચિત’ વિચાર કરવામાં આવેલો છે, પરંતુ તે થોડોક ભિન્ન જણાય છે.

મનુએ બ્રહ્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિત અંગે કહ્યું છે - ‘બ્રાહ્મણની હત્યા કરનાર મનુષ્ય પોતાનાં પાપની શુદ્ધિ માટે બાર વર્ષ સુધી વનમાં કુટિર બનાવીને અને તે (મૃત બ્રાહ્મણને અથવા તે ન મળતાં બીજા કોઈના મસ્તક)ને ચિન્હ રૂપે પોતાની સાથે લઈને ભોજન કરે તથા મુંડનવાળા મસ્તકવાળો થઈને રહે. ^{૧૭} મનુ અને યાજ્ઞવલ્કયે ‘બ્રહ્મહત્યા, મધપાન, બ્રાહ્મણના સુવર્ણની ચોરી કરવી, ગુરુ પત્ની સાથે સંભોગ, આ ચારેય પાપ કરનાર પાપીની સાથે એક વર્ષ સુધી સંસર્ગમાં રહેનાર આ પાંચેયને મહાપાતક કહ્યાં છે’ ^{૧૮} મહર્ષિ ગૌતમ બ્રાહ્મણની હત્યાના પ્રાયશ્ચિત વિશે કહે છે કે ‘તેવા મનુષ્યે ભોજન છોડી દેવું જોઈએ. જો શરીર કમજોર થઈ જાય તો અગ્નિમાં ફૂંદવું જોઈએ. અથવા યુદ્ધના મેદાનમાં જઈને સ્વયં જ કોઈ યોધ્યાના શસ્ત્રનું નિશાન બનીને પ્રાયશ્ચિત પૂરું કરવું જોઈએ અથવા બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું. ગામમાં કે નગરમાં માત્ર ભિક્ષા અર્થે જ જવું. હાથમાં ચારપાઈનો એક પાયો અને નરકપાલ લઈને પાપની ઘોષણા કરતાં જીવન વીતાવે. રસ્તામાં કોઈ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય મળે તો તેમના માટે રસ્તો કરી આપે. દિવસે ઉભા રહેવું, રાત્રી બેસીને પસાર કરવી, દરરોજ સવાર બપોર અને સાંજે સ્નાન કરે. આવું સતત ચાર વર્ષ સુધી કરવાથી તે મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે અથવા કોઈ બ્રાહ્મણનો પ્રાણ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે તે પાપમાંથી મુક્ત થઈ શકે અથવા તો કોઈ બ્રાહ્મણનું ચોરી થયેલું ધન પાછું લાવી આપવા સંઘર્ષ કરતાં કરતાં શરીરથી ઘાયલ થાય તો તેનાં પાપ ક્ષીણ થાય છે અથવા અશ્વમેધ પછી કરવામાં આવતા અવભૃથથી સ્નાન કરે તો પાપથી મુક્તિ પામે કે પછી અગ્નિષ્ટુત યજ્ઞમાં ભાગ લે, ત્યાં સ્નાન કરવાથી તેનાં પાપ દુર થાય’ ^{૧૯}

યાજ્ઞવલ્કય ઉપપાતકોમાં ગોવધને સૌ પ્રથમ શ્રેણીમાં મૂકે છે. તેમના મતે ‘ગાયની હત્યા કરનાર ‘પંચગવ્ય’ (ગોમૂત્ર, ગોબર, દૂધ, દહીં, ઘી) પીને એક માસ સુધી સંયમિત જીવન જીવે. ગૌશાળામાં સૂવું, ગાયોની પાછળ ચાલવું અર્થાત્ ગૌ સેવા કરવી અને માસને અંતે એક ગાયનું દાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. આ ઉપરાંત સાવધાન થઈને એક મહિના સુધી કૃચ્છ અને અતિકૃચ્છ વ્રત કરવું તથા દિન-રાત ઉપવાસ કરીને દસગાયો અને એક બળદનું દાન કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. ^{૨૦}

‘સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત’ ઉપરાંત યાજ્ઞવલ્ક્યજીએ એક અલગ પ્રકારના ‘રહસ્ય-પ્રાયશ્ચિત’ નો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘પાપ કરનાર સિવાય કોઈ ન જાણતું હોય તેને ‘રહસ્ય પ્રાયશ્ચિત’ કહે છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય બ્રાહ્મણની હત્યા કરનારને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરીને, પાણીમાં ઉભા રહીને અઘમર્ષણ ઋષિનું સૂકત ‘ઋતં ચ સત્યં ચં’ આદિનો જપ કરીને એક દૂધ આપનારીને ગાયનું દાન કરીને શુદ્ધ થઈ શકે છે. આ ઉપરાંત દિન-રાત ઉપવાસ કરીને રાતભર જળમાં રહીને, પ્રાતઃ કાળે જળમાંથી નીકળીને ‘લોમખ્યઃ સ્વાહા’ આદિ આઠ મંત્રોથી પ્રત્યેક મંત્રની સાથે પાંચ-પાંચ આહુતિ આપીને ચાલીસવાર આહુતિ આપીને શુદ્ધ થાય છે. આ જ બ્રહ્મહત્યાનું ‘રહસ્ય - પ્રાયશ્ચિત’ છે.

‘સૂરા (મદિરા) પાન’ પ્રાયશ્ચિત અંગે મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્યજીનું કહેવું છે - ‘જે મનુષ્ય જાણી-જોઈને સુરાપાન કરે છે તે મુખ દ્વારા ઉકળતી સુરા, ઘી, જળ, મૂત્ર કે દૂધ આદિ એટલું બધું પીવે કે તેનું મૃત્યુ થઈ જાય. ત્યારે જ તેની શુદ્ધિ થાય છે. અજાણતામાં સુરા પીલે તો કૃષ્ણ પ્રાયશ્ચિત દ્વારા તેની શુદ્ધિ થઈ જાય છે.’²² આમ, ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પ્રાયશ્ચિત વિશે ઘણી ચર્ચાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્ર નિમ્નવર્ણના મનુષ્યોને ઘેર જમનાર કે નિમ્નવર્ણના મનુષ્યે સ્પર્શલ ભોજન કરનારનું પણ પ્રાયશ્ચિત કહ્યું છે.

માનવીની પ્રકૃતિ બહુ જ વિચિત્ર હોય છે. કેટલાક મનુષ્યો ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત આચાર તથા શ્રેષ્ઠજનો દ્વારા નિર્દિષ્ટ માર્ગનું જ અનુસરણ કરે છે અથવા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેવા લોકો સાધુ પ્રકૃતિની વ્યક્તિઓ હોય છે. જો તેમનાથી કોઈ અસભ્ય આચરણ થઈ જાય છે તો તે તેમનું પ્રવૃત્તિજન્ય કૃત્ય નથી હોતું. અસાવધાની કે અજ્ઞાનતાને કારણે થઈ જાય છે. આનાથી વિપરીત પ્રકૃતિના વ્યક્તિ-નિર્દિષ્ટ માર્ગ પર ચાલવાનું પસંદ નથી કરતા પોતાના કલુષિત મનોભાવને કારણે કુટિલ તથા લોભી પ્રકૃતિને કારણે તેઓ કેવળ પેય સુખ તરફ દોડે છે. શ્રેયથી તેમને કાંઈ લેવા-દેવા હોતું નથી. તેઓ દ્વારા થયેલું અશિષ્ટ આચરણ તેમનું સ્વેચ્છાકૃત હોય છે. એવું ખોટું કાર્ય કરીને પણ તેઓના મનમાં કોઈ જ પ્રકારની ગ્લાનિ, પશ્ચાતાપ કે દુઃખ થતું નથી. યોગ્ય અસવર પ્રાપ્ત થતાં જ તે કક્ષાના આચરણને પુનઃપુનઃ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, આવા પ્રકારના મનુષ્યોને પ્રાયશ્ચિત સાથે કંઈ જ લેવા-દેવા હોતું નથી. તેવી વ્યક્તિઓને સન્માર્ગ ઉપર લાવવાનું કાર્ય તો માત્ર દંડ જ કરી શકે છે. સજ્જન મનુષ્યો દ્વારા ખરાબ આચરણ થયું હોય તો તેમના ચિત્તમાં પશ્ચાતાપ, આત્મગ્લાનિ વગેરે થાય છે. પ્રાયશ્ચિત મનુષ્યને સુધરવાનો મોકો આપે છે. જો કે દંડ પણ તે જ કાર્ય કરે છે. પ્રાયશ્ચિત વ્યક્તિગત અનુભૂતિ અને ચિન્તનનું પરિણામ છે. તેમાં સામાજિકતાનું પણ યોગદાન છે.

આજનો માનવ હરરોજ જાણે-અજાણ્યે કેટલાંક કાર્યો એવાં કરે છે કે કરવાં પડે છે, જે કર્યા પછી તેનું ચિત્ત અશાન્ત થઈ જાય છે. મન ઉદ્વેગિત થઈ જાય છે. આત્મ ધિક્કારનો ભાવ આત્મગ્લાનિને જન્મ આપે છે, ક્યારેક તો તે મનુષ્ય પોતાની જ દૃષ્ટિમાં એટલો બધો લજ્જિત કે ઘૃણિત થઈ જાય છે કે દુર્ભળચિત્તથી પ્રેરાઈને તે આત્મહત્યા કરી બેસે છે. આવા સમયે જો ધર્મશાસ્ત્રોના ગ્રંથોમાં કે ‘(લઘુ) અર્હન્નીતિ’ જેવા ગ્રંથોમાં ઉપદેશોલ પ્રાયશ્ચિતનો વિકલ્પ મળી જાય તો તે અવશ્ય આવું ભયંકર પગલું ક્યારેય ન ઉઠાવે. પ્રાયશ્ચિત એક ભાવથી પ્રેરિત છે. તેના કારણે કે આધાર પરિવર્તિત થઈ જવા છતાં સંવેદનશીલતાનો ભાવ બદલાતો નથી, આ કારણે જ વર્તમાન યુગમાં પણ વ્યવહારમાં સભ્યતામાં પોતે કરેલાં દુષ્કર્મો પર દુઃખ વ્યક્ત કરવું, ક્ષમા-ચાચના કરવી, ‘અરે મને દુઃખ છે’ ‘મને માફ કરો’ સૌરી વગેરે નિત્ય બોલાતાં કે સાંભળવા મળતાં વાક્યો પ્રાયશ્ચિતનાં જ અંકુર છે. આજે પણ પોતાનાથી કોઈ અજાણતાં કોઈને અન્યાય કે અનુચિત કર્મ થઈ જવાથી અનેક વ્યક્તિઓ ઉપવાસ કરીને આત્મશુદ્ધિ કરે છે. જેન લોકો તો વિશેષપણે જપ-તપ-એકાસણા-આંબેલ આદિનો આશ્રય લે છે. ‘લઘુઅર્હન્નીતિ’માં પણ આ ઉપાયોનો ઉલ્લેખ વિશેષ જોવા મળે છે. આત્મશોધનનો ઉપાય છે પ્રાયશ્ચિત. આધુનિક સમયમાં સામાજિક દબાણને અભાવે માત્ર આંતરિક પ્રેરણાનો પ્રભાવ અધિક છે. અપરાધનો સ્વીકાર કરવો તે પણ એક પ્રાયશ્ચિત જ કહી શકાય.

પાદટીપ

1. સંસ્કૃત - હિન્દી કોશ : વામન શિવરામ આપ્ટે (પૃ.૬૯૧)
2. ‘પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્ત નિશ્ચય ઉચ્યતે ।

तपो निश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तमितीर्यते ॥' हेमाद्रि - संस्कृत- हिन्दी कोश

3. तैत्तिरीय संहिता : २/१/२/४, २/१/४/१, ३/१/३/२-३, ५/१/६/३ तथा ५/३/१२/१
4. आश्वलायन श्रौतसूत्र : ३/१०
5. शांखायन श्रौतसूत्र : ३/१६/१
6. पारस्कर गृहसूत्र : १/१०
7. धर्मशास्त्र का इतिहास : पी.वी. काणे, भाग-३, पृ. १०४४
8. शतपथ ब्राह्मण तथा ऐतरेय ब्राह्मण : ३२/३-११
9. याज्ञवल्क्य स्मृति : ३/२२०
10. गौतम स्मृति : २०/२-६, मनुस्मृति : ११/१
11. मनुस्मृति: ११/१४६, याज्ञवल्क्य स्मृति : ३/२५५
12. विष्णुधर्म सूत्र : ४५/१, मनुस्मृति : १२/५४, याज्ञवल्क्य स्मृति : ३/२०६,३/२२१
13. मनुस्मृति : ११/४७
14. मनुस्मृति : ११/८९
15. याज्ञवल्क्य स्मृति : ३/२९८,
16. शातातप स्मृति : १/२
17. मनुस्मृति : ११/७२
18. मनुस्मृति : ११/५४, याज्ञवल्क्य स्मृति : ३/२२७
19. गौतमधर्म सूत्र : ३/४/१-१०
20. याज्ञवल्क्य स्मृति -३/२६३-२६४ वसिष्ठ स्मृति : २१/१८ मनुस्मृति : ११/१०८,११६, पराशर स्मृति : ३१/४१, धर्मशास्त्र का इतिहास-पी.वी. काणे, हिन्दी अनुवाद तृतीय भाग : पृ - १०६८-१०७१
21. अनभिरव्यात दोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् । याज्ञवल्क्यस्मृति : ३/३००
22. मनुस्मृति: ११/१४६, याज्ञवल्क्य स्मृति : ३/२५५

सन्दर्भ गन्था

1. संस्कृत हिन्दी कोश : सं. वामन शिवराम आप्टे प्रकाशक : मोतीलाल बनारसीदास जवाहरनगर, बंगला रोड, दिल्ली, १९८४
2. 'हेमाद्रि' संस्कृत - हिन्दी कोश
3. तैत्तिरीय संहिता : संपादक : सातवलेकर, स्वाध्याय मण्डलल पारडी, वलसाड, १९५७ ई
4. कौषितिकि ब्राह्मण : आनन्दाश्रम, पूना -१९११
5. अथर्ववेद : (भाषा भाष्य सहित) दयानन्द संस्थान, नई दिल्ली संवत् -२०३१
6. वाजसनेयीसंहिता : तत्वविवेचक प्रेस, बम्बई
7. आश्वलायन श्रौतसूत्र- आनन्दाश्रम, पूना
8. शांखायन श्रौतसूत्र- ऐशियाटिक सोसायटी, कलकत्ता
9. पारस्कर गृहसूत्र: डॉ. कमलेशचन्द्र पाण्डेय (हरदत्त टीका) चौम्बम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी
10. धर्मशास्त्र का इतिहास : डॉ.पी.वी.काणे, उत्तरप्रदेश हिन्दी (भाग-३) संस्थान, लखनऊ, प्रथम संस्करण, हिन्दी अनुवाद १९७३

11. शतपथ ब्राह्मण (दोभाग) : सम्पादक : पण्डित चन्द्रधर शर्मा, बंसीधर शास्त्री, अच्युत ग्रंथमाला कार्यालय, काशी
सं. १९४४, १९४७
12. ऐतरेय ब्राह्मण : सायणभाष्य त्रावणकोर विश्वविद्यालय संस्कृत सीरीज, त्रिवेन्द्रम्
13. वसिष्ठ स्मृति : रोयल एशियाटिक सोसायटी, ऑवबंगाल कोलकाता
14. याज्ञवल्क्य स्मृति : (मिताक्षरासहित) हिन्दी व्याख्या) व्याखाकार : उमेशचन्द्रपाण्डेय, चौखम्बा संस्कृत सीरीज
वाराणसी -१९६७
15. मनुस्मृति चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, १९८५
16. अग्निपुराणम् : राजेन्द्रलाल मित्र, कलकता ।
17. गरुडपुराणम् : वैकटेश्वर प्रेस, बम्बई ।
18. कूर्मपुराणम् : वैकटेश्वर प्रेस, बम्बई
19. वराहपुराणम् : मेहरचन्द्र लच्छमनदास, दिल्ली, १९८४
20. ब्रह्मपुराणम् : हिन्दी साहित्य संमेलन, प्रयाग
21. विष्णुधर्मसूत्र : डॉ. जूलियस जोली, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी ।
22. बौधायन धर्मसूत्र : महर्षि बौधायन रचित, (गोविन्द स्वामी रचित विवरणवृत्ति सहित) डॉ. नरेन्द्रकुमार आचार्य
विधानिधि प्रकाशन, दिल्ली, प्रथम संस्करण
23. यजुर्वेद : महर्षिदयानन्द भाष्य, परोपकारिणी सभा, अजमेर.
24. शातातप स्मृति :
25. गौतमधर्मसूत्र : महर्षि गौतम रचित (हरदत्त कृत मिताक्षरावृत्ति सहित (हिन्दी अनुवाद) व्याख्याता डॉ. नरेन्द्रकुमार
विधानिधि प्रकाशन, दिल्ली, प्रथम संस्करण
26. अर्थशास्त्रम् (१-३ भाग): (कौटिलीय अर्थशास्त्र) अनुवादक : ज.पु.श्रीधीपुरा संपादक : गौतम पटेल, प्रकाशक : संस्कृत
सा.अकादमी, गांधीनगर, आवृत्ति-प्रथम